

ЛІТЕРАТУРА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 378.21. м54: 811.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-2/17>

Ковальова Я. В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

КОГНІТИВНЕ МОДЕЛЮВАННЯ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЙ НА СТОРІНКАХ АВТОБІОГРАФІЧНОГО ТВОРУ

У статті досліджується специфіка організуючого початку художнього тексту в автобіографічних спогадах. Питання авторської свідомості вивчається в контексті когнітології. Застосування когнітивного методу уможливорює усвідомлення багатошарового масиву ментальних репрезентацій світу, що не тільки є комплексними, а й мають внутрішню організацію. На різних системних рівнях принципи побудови й утілення авторського «я» відображають знання автора, що об'єднуються його розумом і досвідом, формують його судження та висновки, задають цілеспрямоване розгортання мнемонічної площини спогадів. Цілісність задуму твору відтворюється через призму авторської інстанції з властивим їй імперативом досягнення знання.

Ключові слова: авторська свідомість, когніція, техніка зображення, організаційні принципи, комплексний підхід.

Постановка проблеми. Дослідницький інтерес до вивчення авторської свідомості поетичного чи прозаїчного тексту зумовлений актуальними для сьогодення спробами висвітлити специфіку конструювання мислення автора, інтерактивного характеру мовної когніції, що визначається активністю, креативністю сприймаючої й формуючої свідомості.

Застосування когнітивного методу під час вивчення тексту, зокрема художнього, спрямовано на вивчення організуючого начала будь-якого тексту, чим і є авторська свідомість, яка вбирає в собі та упорядковує внутрішньо «гомоморфні одна одній інформаційно-сміслову, семіотичну, комунікативну та емотивну системи, репрезентовані в тексті» [1, с. 16]. Вербалізація й у такий спосіб здійснена об'єктивація знань, суджень, почуттів структуруються в матерії тексту як смислова та емоційна площини й репрезентують різні рівні феномена свідомості автора, що моделюється. Отже, модель світу автора у світлі когнітивного аналізу має бути визначена як результат моделювання свідомості, що унаочнює зміст когнітивних процесів його творця та корелює з відносно стабільним станом його когнітивно-концептуальної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застосування когнітивних методів у літературознавстві розпочинається в 50-х роках минулого століття. Попри певні складнощі їх інтеграції в площину літературознавчого аналізу: занепокоєння науковців стосуються ризику трансформації об'єкта дослідження щодо його звичного прочитання, набули світового значення праці зарубіжних науковців, серед яких варто відзначити роботи М. Тернера (когнітивна риторика), Р. Цура (когнітивна поетика), П. К. Хогана (літературні універсалії), Е. Лозинську (методи когнітивного літературознавства), Д. Ахапкіна (когнітивний підхід у сучасних дослідженнях художніх текстів), які сприяли встановленню теоретичних засад дослідження.

Постановка завдання. У статті робиться спроба пояснити сутність і засоби створення цілісної моделі світу автора як результату моделювання авторської свідомості на сторінках автобіографічних спогадів. Стрімкий злет автобіографічного жанру в сучасному літературному процесі супроводжується бурхливим продукуванням теоретичної думки. Сучасний стан науки про мемуарні спогади визначається своєрідною пара-

доксальністю, що, як вважає один із провідних сучасних теоретиків М. Гольденрід, зумовлено «недостатньою відповідністю теоретичної рефлексії до невичерпного потенціалу інноваційних форм літературних спогадів останніх десятиріч» [10, с. 37].

Виклад основного матеріалу. У багатій автобіографічній практиці відомі різні форми експлікації власного «я» в іпостасі оповідача: від програмного дистанціювання до повного злиття. Звертаючись до категорії автора, цікаво приділити увагу не тільки тій його іпостасі, яка накопичує переживання та відчуття й так генерує власний досвід, а й виважує концептуальну інтелектуально-художню іпостась оповідача.

Наукові дослідження навколо мемуарної спадщини людства започатковані на початку ХХ століття, але репрезентують широкий діапазон теоретичних перспектив – від герменевтичної, історичної щодо розвитку свідомості людства, соціально-психологічної до структуралістичної, постструктуралістичної та феміністичної, фікціоально-теоретичної.

Автобіографія як жанр відмежовується від мемуарного письма понад сто років тому в умовах нового витку в процесі самоусвідомлення людини. Як зазначає сучасний філософ І. Голубович, зацікавленість людини своєю «ситуацією» здійснювалася у зв'язку з переосмисленням суттєво автобіографічного питання – пізнання людиною світу й себе. Через недовіру на зламі століть до раціонального способу осягнення людського буття та завдяки популяризації ірраціональних теорій Шопенгауера, Ніцше, Бергсона відбувається піднесення феномена «інтерпретації» до «способу буття, буття людини, яка інтерпретує, конститує змісти й тим самим конструє свій соціально-культурний світ» [7, с. 232]. Відомий німецький філософ і культуролог В. Дильтей розглядав процес відбудови власного життя на письмі, тобто коли «з потоку повсякденності вибираються окремі факти й витоплюються до змістової єдності вже прожитого життя», «парадигмою» історичної герменевтики, «джерелом для історії людського духу в її естетичному оформленні» [10, с. 16].

Визнаний класик у галузі історії автобіографічного жанру, німецький учений Георг Міш у рамках історичної науки про розвиток людського духу розробляє герменевтичну концепцію метафізичної цілісності (Ganzheit) автобіографічного твору. «Той, хто береться писати історію свого життя, має його перед собою як цілісність, яка

визначена власним значенням» [12, с. 41]. Єдиному змісту історії життя людини підпорядковані, за Г. Мішем, «усі факти й почуття, вчинки й реакції». Недотримання правді ретельно викладеного життєвого матеріалу виправдовується метою автобіографічного письма – «розуміння свого життя через надання йому значення» [12, с. 42], тоді як сам жанр автобіографії не обмежується тільки рамками літературної форми, а сягає вищого свого призначення – «бути формою особистої репрезентації та самоствердження» [12, с. 54].

Класичним зразком ідеалістичної традиції в автобіографії видається «Поезія та правда» Гете, історія життя якого співвіднесена з поняттям «Telos». Німецький письменник організує послідовність подій, які відтворюють «надзвичайну мету», що робить можливим розроблення плану самоідентифікації «я». Теоретики жанру Р. Паскаль, Ж. Гюсдорф вважають наявність телеологічної організації автобіографічного тексту класичною стратегією цього жанру.

Автобіограф Монтьєн «навмисно фрагментарний», він «постійно змінює масштаби, кути зору», щоб «із різних перспектив пізнати предмети» [10, с. 197]. Дистанція між автором і героєм визначає характер прагматичного опосередкування в спогадах М. Пруста, де «прагматичну родзинку становить проміжок» між означеними категоріями мемуарного тексту [9, с. 240]. Тяжінням до інтелектуальної традиції самопізнання відзначається автобіографічна трилогія австрійського письменника, лауреата Нобелівської премії Е. Канетті, для якого важливим є одночасне створення цілісності авторського простору, де відкритість межує з інтеграцією, тобто збережені в пам'яті переживання й відчуття поетично трансформуються в сукупність авторського досвіду, перетворюються та накопичуються в рамках тривалого темпорального ряду, і тільки згодом, уже будучи інтегрованим, цей досвід визначається як принципово не завершуваний. Мемуарист Е. Канетті, відповідно до ідейно-художніх завдань, реалізує спрямований темпоральний вектор становлення особистості свого оповідача, він розвиває тим самим цілісність і послідовність викладення біографічного матеріалу, охопленого безліччю нашарованих єднальних смислових площин.

В автобіографіях сучасних авторів: Т. Бернгарда, П. Гандке, Г.-А. Гольдшмідт – історія власного життя, навпаки, вибудовується завдяки тому, що автори уникають будь-якої єднальної перспективи, вбачають у ній «спокусу піддатися огарнюванню» дійсності, правди [5, с. 53].

Загалом сучасне автобіографічне письмо визначається іншими перспективами самоусвідомлення людиною себе і свого світу, які відбивають сумнів щодо можливості особистого самопізнання, а це поєднується з порушенням принципу відтворення «минулого, що актуалізується з майбутнього як «осмислення життєвого руху» [6, с. 20], і перевагою «фрагментарного характеру бачення власної персони». Репрезентовані історії життя Т. Бернхарда, П. Гандке, К. Вольф, П. Вайса, Дьобліна та інших відбуваються згідно з новими письменницькими інтенціями, які заперечують авторську сповідь, але, як запевняє метр сучасних наукових пошуків в аспекті автобіографічного жанру Ф. Лежен, вони, кінець кінцем, продиктовані особливою потребою, наявною в кожній людині, яка згадує, «реконструювати сакральне в повсякденні», відтворити в акті автобіографічного письма щось на кшталт «релігійної сповіді» [8, с. 118]. Психологічні дотики Ф. Лежена перекликаються з переконливою думкою філософа І. Голубовича про «установку на сакральність/сповідь» як гарант для автобіографічної історії бути «формою справжнього мистецтва» [7, с. 240].

Отже, автобіографія в аспекті самопізнання щільно корелює з питанням жанрової типології, яка ще й досі зафіксована в німецькомовному лексиконі сучасної літератури з визначенням «нефікційної розповіді про факти із життя автора», осмислюється вченими передусім з погляду її «фікційності», коли питання «символічності» та «стилю» превалює над фактичною правдою [12, с. 169]. Підпорядкованість автобіографічного тексту суб'єктивній категорії стилю, тобто куту, під яким проектується особливе бачення автором зображуваних ним подій, наближає цей жанр до інших літературних жанрів. Безліч індивідуальних варіантів життя й можливих форм його зображення не лише зумовлюють відкритість і текучість меж жанру, а й пояснюють відсутність інваріанта.

Скажімо, серед сучасних позицій відзначаються такі незвичні, а інколи незвичайні, як відсторонення від біографічного «жесту» (в романістиці М. Юрсенар), прагматична маска й відмова оповідача від «я» на користь «він/вона» чи «ти» (К. Вольф), автобіографічна стилізація (М. Фріш), псевдоавтобіографія (М. Дюра), навіть антимемуари (А. Мальро). Притому, згідно з К. Віолле, «в усіх варіаціях очевидним є бажання автора приховати своє лице» [4, с. 60].

Звернення до окремого мемуарного твору цінне, на нашу думку, відкриттями нових гори-

зонтів у зв'язку з пошуками щодо вираження все більш ускладнених форм самоідентифікації людини. За умов загострення проблеми самопізнання сповіді в душі Руссо відступають на другий план. Учені все більше приділяють увагу вивченню змістовно-формальних елементів текстової організації автобіографії, що наближує їхні дослідження до когнітивістських, відповідно до яких предметом вивчення стають механізми процесу «пізнання» та кінцевий продукт взаємодії елементів когніції, що є «знанням» про навколишнє й самого себе. Вони беруть участь у побудові образу світу, внаслідок чого людина отримує «розум і досвід», на основі яких можна робити «судження та висновки», що забезпечують «цілеспрямовану поведінку» [3, с. 60].

Зім'ям Роя Паскаля асоціюються студії навколо проблем естетичного співіснування «подій, роздумів, стилю, характеру» автобіографічного тексту [13, с. 154]. Найважливіше місце в пошуках Р. Паскаля посідає питання характеру авторської дистанції-позиції щодо викладеного фактичного матеріалу. Поняття «характер» виявляється складним через поєднання в ньому уявлень про «звісну інтерпретаційну модель» автора щодо самого себе, «відплиття картинок» минулого, які зникли з пам'яті, прийняття людини як «безмежного феномена» щодо відтворення множини випадків «усередині закономірностей минулого розквіту», переосмислення минулого досвіду, серед моментів якого можуть бути «дискваліфіковані», які колись «мали цінність» [13, с. 155].

Теоретичні розробки останніх десятиріч у галузі автобіографічного письма значно збагатили наш досвід щодо можливостей модулювання текстової організації автобіографії. Досить сталим залишається принцип «фікціоналізації» у світі автобіографічної амбівалентності. В арсеналі сучасних автобіографів зберігаються традиційні техніки літературного оформлення: стилізація, викривлення факту, пропускання в спогадах, умовчання або дезінформація. Але автобіографія залишається жанром, зв'язок якого з фактичною дійсністю не може бути порушеним. Через подібні дисоціації, які не обмежуються опозицією «нарратив – фактичність», учені дискутують навколо так званих «полів напруження», що виникають у сучасних творах, наприклад, як «розповідна дистанція між *суб'єктом та об'єктом*» замість традиційної суб'єктивної перспективи оповідача. Варіативний, флексибільний «Я-оповідач», констатує М. Гольденрід, може бути репрезентованим як «самостійна фігура» «в чітко визначених

контурах», а також «у ліричній іпостасі» одного з безперервного потоку «суб'єктивних відчужень» [10, с. 46].

Поряд із мінливою нарративною технікою в сучасних автобіографічних творах відбувається метаморфоза в рамках хронологічно-просторового континууму. Значення все більше набувають топоси, тобто осмислення оповідачем місця події, яке пов'язане з його найважливішими життєвими переживаннями. Вони превалюють над хронологією, що викликає потребу реформувати текстову організацію та підпорядкувати автобіографічний матеріал просторовим вимірам.

У полі сучасного наукового інтересу знаходимо питання комплексного феномена індивідуальної репрезентації, який складається з *метанаративного* й *субнарративного* рівнів. Спостереження за опрацюванням з боку автора особливостей жанрової іронії, інтертекстуальних алюзій, рефлексій самої письмової діяльності, процесу спогадів і мови, коментар і, відповідно, більш психологічні моменти: пропускання, обривання, протиставлення, стрибки щодо думок – надають багатий і різноманітний матеріал для уявлення здійснених в автобіографії змін структурного характеру.

Серед нових тенденцій в аспекті розвитку автобіографічної організації тексту насамперед теоретики жанру вказують на фрагментарність у репрезентації власного життя, що зумовлює втрату цілісної перспективи та відсутність перспективи в теорії власного самопізнання. У сучасній автобіографії відбувається девальвація ідеалістичної традиції з її феноменом «цілісність», якій протистоїть «стилізація», але не та, що виходить із «основ саморепрезентації», а її двійник, який з метою «естетичної автономізації» реалізується «через акт письмового мовлення» й тому свідчить про історично мінливу парадигму індивідуальності.

Літературознавчі дослідження сучасної французької школи значно поглибили знання про новітні трансформації класичних канонів, зафіксували саме національні та наднаціональні перспективи розвитку автобіографічних творів. Зміни, які відбуваються в процесі самоусвідом-

лення сучасною людиною себе, вимагають від творів популярного сьогодні жанру відмови від поняття цілісності як «естетичної завершеності» на користь «цілісності» в розумінні «усвідомленої незавершеності». На думку вчених, автобіографічне письмо через спогади може констатувати лише «екзистенційну присутність автобіографа в момент писання». Обраній перспективі спогадів підпорядковуються новітні техніки зображення. Якщо традиційна ретроспектива висвітлювала факт у плані надання йому статусу «досвіду», то в «екзистенційно рефлектуючій автобіографії» авторська позиція визначається як позиція «спостерігача», а фокус його спостережень зосереджується на *рефлексуванні* автобіографом факту, що термінологічно подається як «тематизація генези самоусвідомлення». Відтепер метою автобіографії, вважає французька школа, є постановка питань і через те незаспокоєність суб'єкта автобіографії в нескінченному життєвому просторі [8, с. 112].

Стислий огляд наукових студій щодо автобіографічного жанру демонструє кардинальні зміщення на рівні символічної інтерпретації феномена «індивідуального життя», що призводить до переосмислення структурних елементів, які визнані жанровими канонами. Їх модифікування в безмежному просторі форм власної репрезентації передбачає вільний рух в автобіографічному полі організаційних принципів і ще більші шанси на безліч новаторських рішень.

Висновки і пропозиції. Стислий огляд наукових студій щодо автобіографічного жанру демонструє кардинальні зміщення на рівні символічної інтерпретації феномена «індивідуального життя», що призводить до переосмислення структурних елементів, які визнані жанровими канонами, та відбиває унікальність і розмаїття пізнавальних можливостей людини. Їх модифікування в безмежному просторі форм власної репрезентації передбачає вільний рух в автобіографічному полі організаційних принципів і ще більші шанси на безліч новаторських рішень щодо когнітивних моделей пізнання світу й себе у світі.

Список літератури:

1. Андрейчук Н. І. Мовна когніція як складова процесу творення життєвого світу людини. *Наукові записки. Серія «Філологічна»* / Нац. ун-т «Остроз. акад.». Острог, 2009. Вип. 11. С. 3–10.
2. Бутакова Л. О. Образ мира в сознании носителей языка (когнитивно-ментальный анализ авторского сознания по тексту). *Житниковские чтения. Межкультурные коммуникации в когнитивном аспекте*. Челябинск, 2001. Вып. 5. С. 12–21.
3. Венжинович Н. Ф. Когнитивизм, когніція та їхня термінологічна база. *Нова філологія: зб. наук. праць*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. № 24. С. 56–64.

4. Виолле К. Малая космогония автобиографических произведений. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. Москва, 2004. Том 64. № 2. С. 57–61.
5. Гаврилів Т. «Уламки мого дитинства і юності, не більше»: концепція наративу в автобіографічній пенталогії Томаса Бернхарда. *Слово і час*. 2005. № 10 (538). С. 52–57.
6. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ: лингвистика языкового существования Москва: Новое литературное обозрение, 1996. С. 352.
7. Голубович И. В. «Третье пространство» автобиографии: между философией и литературой. *Sententiae*. Вінниця: Універсум, 2006. № 1. С. 231–242.
8. Лежен Ф. В защиту автобиографии. *Иностранная литература*. 2000. № 4. С. 109–120.
9. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. Москва: Аграф, 2003. С. 608.
10. Goldenried M. *Autobiographie*. Stuttgart: Philipp Reclam, 2000. S. 299.
11. Gusdorf G. *Conditions et limites de l'autobiographie. Formen der Darstellung*. Berlin: Duncker&Humblot, 2006. S. 105–123.
12. Misch G. Begriff und Ursprung der Autobiographie. *Die Autobiographie: Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wissenschaft. Buchgesellschaft, 1989. S. 33–54.
13. Pascal R. Die Autobiographie als Kunstform. *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wissenschaft. Buchgesellschaft, 1989. S. 148–157.

КОГНИТИВНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦИЙ НА СТРАНИЦАХ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ВОСПОМИНАНИЙ

В статье в контексте когнитологии изучается специфика организующего начала художественного текста автобиографических воспоминаний. На разных системных уровнях принципы построения и воплощения авторского «я» отражают знания автора, объединяющие его ум и опыт, формирующие его суждения и выводы, задающие целенаправленное развертывание мнемонической плоскости воспоминаний. Целостность замысла произведения формируется через призму авторской инстанции с присущим ей императивом достижения знания и их репрезентации в эстетической форме художественного произведения.

Ключевые слова: авторское сознание, когниция, техника изображения, организационные принципы, комплексный подход.

COGNITIVE MODELING OF SELF-REPRESENTATIONS ON THE PAGES OF AUTOBIOGRAPHIC MEMORIES

In the context of cognitive science the specifics of the organizing principle of the literary text of autobiographical memories are studied. At different system levels the principles of construction and implementation of the author's «I» reflect his knowledge combining his mental ability and experience, forming his judgments and conclusions, setting a targeted deployment of the mnemonic plane in his memories. The integrity of the literary work concept is formed through the prism of the author's instance with its inherent imperative to achieve knowledge and its representation in aesthetic form of the literary text.

Key words: author's consciousness, cognition, image technique, organizational principles, integrated approach.